

MAKARY GÓRZYŃSKI
Uniwersytet Kaliski
im. Prezydenta Stanisława Wojciechowskiego
Instytut Interdyscyplinarnych Badań Historycznych
ORCID: 0000-0002-4736-7956

ZESZYTY
KALISKIEGO TOWARZYSTWA
PRZYJACIÓŁ NAUK NR 25
STUDIA HISTORYCZNO-
BIBLIOLOGICZNE
KALISZ 2025
ISSN 1426-6547

DOI 10.4467/26578646ZKNT.25.015.22377

MEMORIAŁ I WOJNY ŚWIATOWEJ W KALISZU. KONCEPCJA NOWEGO MUZEUM I INSTYTUCJI KULTURY

WPROWADZENIE

Niniejszy tekst chciałbym w roku jubileuszu 75-lecia zadedykować Panu prof. Krzysztofowi Walczakowi – wieloletniemu dyrektorowi Książnicy Pedagogicznej im. Alfonsa Parczewskiego i Instytutu Interdyscyplinarnych Badań Historycznych Uniwersytetu Kaliskiego im. Prezydenta Stanisława Wojciechowskiego, prezesowi Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, człowiekowi wielu zasług i niesłuchanej wręcz cierpliwości oraz życzliwości dla ludzi. Skromny artykuł poniższy niech będzie podziękowaniem za inspirację i wsparcie, bez których moje badania naukowe nad dziejami urbanistyki i architektury Kalisza nie znalazłyby szczęśliwych finałów. Prezentowane tu refleksje to jeden z efektów pracy naukowej na kaliskiej Uczelni, a koncepcję *Memoriału I wojny światowej* opublikowałem najpierw w przestrzeni internetowej¹. Mam nadzieję, że ogłoszenie tego pomysłu drukiem będzie wstępem do kolejnych etapów pracy nad zarysem instytucji, której w mojej ocenie bardzo brakuje w naszym kraju.

Kalisz jest bowiem miastem, w którym zaczęła się I wojna światowa na ziemiach polskich. Nad Prosną już pierwsze dni tego ogromnego konfliktu naznaczone były szczególnie tragicznym wymiarem toku wydarzeń. Powołanie placówki muzealno-edukacyjnej o środkowoeuropejskim spektrum porównawczym postrzegam jako działanie upamiętniające cywilne i wojskowe ofiary Wielkiej Wojny, ze szczególnym miejscem ofiar *katastrofy kaliskiej* sierpnia 1914 r. Jako historyk myślę o *Memoriale* jako o miejscu protestu antywojennego w dobie

¹ Por.: Makary Górzyński, „Memoriał oraz centrum edukacyjne I wojny światowe: koncepcja instytucji kultury”, Academia.edu, dostęp 5.05.2025, https://www.academia.edu/125140696/MEMORIA%C5%81_ORAZ_CENTRUM_EDUKACYJNE_I_WOJNY_%C5%9AWIATOWEJ_KONCEPCJA_INSTYTUCJI_KULTURY. Niniejszy artykuł stanowi zmienioną wersję niniejszego dokumentu.

dwubiegunowego powrotu zimnej/gorącej wojny i masowego niszczenia miast w czasie konfliktów współczesnych, m.in. w Syrii i Ukrainie. Niszczenia miast, czyli ekosystemów ludzkich i zwierzęcych, roślinnych czy po prostu materialnych i niematerialnych, nieodwracalnie powiązanych z naszymi losami.

Na wstępie chciałbym też zaznaczyć, że *Memoriał*, którego zarysy programowe i roboczy program funkcjonalny zaraz przedstawię, byłby miejscem debaty o historii, przebiegu konfliktów, ale i o unikaniu wojen, jak i o możliwości praktycznych zastosowań dla wniosków, jakie możemy wypracować w trakcie naukowej analizy wydarzeń. Być może jest to naiwne przekonanie historyka, próbującego patrzeć na dzisiejsze wstrząsy geopolityczne w perspektywie długiego trwania skutków dawniejszych zdarzeń. Towarzyszy mi bowiem przekonanie, że przy wysiłku woli i samoświadomości politycy oraz społeczeństwa mogą się samoograniczyć, wybierając kompromis zamiast otwartego konfliktu. Wobec tego, *Memoriał* kaliski winien też być instytucją naukową, z perspektywy debaty o przeszłości i teraźniejszości punktującą, kontrującą rzeczywistość. Sam przebieg kaliskich wydarzeń z sierpnia 1914 r., gdy wskutek celowego terroru armii niemieckiej zginęło wielu mieszkańców, splądrowano i spalono całe śródmieście, a exodus dotknął głęboko populację tego spokojnego, nadgranicznego miasta² – każe nam szukać pogłębionych interpretacji przyczyn ludzkich zachowań w czasie wojny³. Historyk musi jednak pytać nie tylko o sam przebieg wydarzeń, ale

² Por. podstawowe materiały i edycje źródłowe: Ryszard Bieniecki, Bogumiła Celer, red. *Katastrofa kaliska 1914. Materiały źródłowe (wybór)* (Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2014); Mirosława Lisiecka, Karol Pawlak, Grzegorz Waliś, „Zniszczenie i odbudowa Kalisza (1914-1928) – wybrane teksty źródłowe”, *Rocznik Kaliski* 29 (2003), 167-180. O odbudowie: *Cyfrowe dane odnośnie budujących się domów w Kaliszu* (Kalisz: wydawca nieznany, 1919); *Memoriał w sprawie odszkodowań Kaliszian, złożony Sejmowi przez specjalną delegację* (Kalisz: wydawca nieznany, 1919); *Sprawozdanie Magistratu m. Kalisza z pieniędzy wydanych do 22 października 1919 r. z kredytów przyznanych przez Ministerstwo Robót Publicznych (Komitet Międzyministerialny)* (Kalisz: Magistrat Miasta Kalisza, 1919); *Sprawozdanie ze Zjazdu Przedstawicieli Ministerstw w dn. 15 i 16 sierpnia 1919 r. w sprawie odbudowy m. Kalisza* (Kalisz: Magistrat Miasta Kalisza, 1919); *O robotach publicznych miejskich w Kaliszu i o odbudowie miasta* (Kalisz: Magistrat Miasta Kalisza, 1919); Jan Michalski, *Z czasów mojej prezydentury* (Kalisz: wydawca nieznany, 1922); *Powszechna Wystawa Krajowa w Poznaniu maj-wrzesień 1929 r. Kalisz Pawilon No. 28 – Samorządy – Grupa A i B. Stoisko N° 26* (Kalisz: Magistrat Miasta Kalisza, 1929).

³ Wybór zasadniczych opracowań: Janina Zakrzewska, *Odbudowa Kalisza po Wielkiej Wojnie* (Kalisz: PTTK, 1936); Teresa Zarębska, „Sprawa odbudowy zabytkowego centrum Kalisza po zniszczeniu w 1914 roku”, *Rocznik Kaliski* 10 (1977), 121-177; Taż, „Znaczenie odbudowy Kalisza po zniszczeniach z 1914 r. dla rozwoju urbanistyki polskiej”, *Rocznik Kaliski* 24 (1992/1993), 129-143; Regina Pacanowska, „Samorząd Kalisza w latach 1916-1939”, *Rocznik Kaliski* 29 (2005), 49-62; Andrzej Kurzyński, „Odbudowa Kalisza ze zniszczeń wojennych w latach 1914-1929”, *Rocznik Kaliski* 31 (2005), 59-87; Joanna Bruś, „Problematyka architektoniczno-konserwatorska budynku Teatru

i szukać przyczyn, zgłębiać kulisy dynamiki niejasnych, nagłych decyzji i ich następstw, a także propagandowych wykrzywień rzeczywistości, utrudniających zrozumienie historii i naszego w niej miejsca.

Niniejszy artykuł przedstawia – jako materiał do dyskusji – koncepcję samego *Memoriału I wojny światowej w Kaliszu* jako instytucji naukowej i kulturalnej, której zadaniem byłoby nie tylko upamiętnienie wojennej tragedii Kalisza i historii Wielkiej Wojny, ale i dialog o wojnie światowej jako o (mam wciąż nadzieję) przeszłości. Celem byłaby placówka muzealna i naukowa, działająca na polu krajowej i międzynarodowej współpracy, w dialogu z publicznością. Tekst poniższy ma więc warsztatowy, koncepcyjny charakter i stanowi efekt refleksji historycznej, połączonej z obserwacją programów i architektury współczesnych polskich instytucji muzealnych⁴. Stąd, przedstawiam także ramowy program funkcjonalny *Memoriału* i zarys przestrzennego kształtu ekspozycji w relacji z różnymi funkcjami uzupełniającymi i towarzyszącymi, jakie mogłyby się znaleźć w przyszłej siedzibie tej placówki. Proponowana przeze mnie instytucja kultury – *Memorial I wojny światowej* – to koncepcja powstała także na bazie wieloletnich badań nad zniszczeniami i przekształceniami miast w czasie konfliktów zbrojnych i gwałtownych zmian społecznych⁵. Jest to więc propozycja autorska, otwarta

im. Wojciecha Bogusławskiego w Kaliszu”, *Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk* 10 (2007), 39-51; Taż, *Budynki teatralne Kalisza* (Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2009); Anna Tabaka, Maciej Błachowicz, *Nowy Kaliszanie* (Kalisz: Miejska Biblioteka Publiczna, 2010); Dominika Płócienniczak, „Budynki cerkiewne Kalisza w XIX i XX wieku”, *Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk* 12 (2011), 40-46; Arkadiusz Błaszczak, *Miasto ponad ogień i czas. Echa kaliskiego sierpnia 1914 roku w literaturze, grafice i filmie* (Kalisz: Miejska Biblioteka Publiczna, 2014); Maciej Drewicz, *Wypadki kaliskie 1914. Reinterpretacja obrazu zdarzeń* (Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2014); Małgorzata Omilanowska, „Odbudowa Kalisza po zniszczeniach 1914 roku”, *Biuletyn Historii Sztuki* 78/4 (2016), 663-686; Taż, „Jak bajeczny feniks odrodzą się z popiołów”. Poglądy na odbudowę i konserwację zabytków architektury w Polsce w latach 1915-1925”, w: Małgorzata Omilanowska, *Kreacja. Konstrukcja. Rekonstrukcja. Studia z architektury XIX-XXI wieku* (Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2016), 343-360; Joanna Bruś, *Albert Nestrype. Propagator architektury modernistycznej w Kaliszu* (Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2017); Ryszard Bieniecki, *Calisia Devastata, Calisia Restituta. Kalisz zburzony, Kalisz odrodzony* (Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2019); Mateusz Rabiega, *Odbudowa kaliskich kamienic po zniszczeniach I wojny światowej. Problem stylu* (Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2023).

⁴ Jacek Purchla, Janusz Sepioł, red. *Form Follows Freedom. Architektura dla kultury w Polsce 2000+* (Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2015); Małgorzata Omilanowska, „Architektura dla kultury. Inwestycje w infrastrukturę kultury w Polsce pierwszego piętnastolecia XX wieku”, w: Taż, *Kreacja. Konstrukcja. Rekonstrukcja. Studia z architektury XIX-XXI wieku* (Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2016), 233-270.

⁵ Por.: Iwona Barańska, Makary Górzyński, red. *Odbudowy i modernizacje miast historycznych w pierwszej połowie dwudziestego wieku w Europie. Naród, polityka, społeczeństwo* (Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2016); Makary

na dalszą dyskusję. Jako historyk architektury i miast muszę na wstępie zastrzec pewną prowokacyjność niniejszej propozycji, nie mam bowiem przygotowania ani doświadczenia kuratorskiego – ale uważam, że pomysł przedstawiony poniżej warto jednak upublicznić. Przejdę teraz do ogólnego zarysu programowego dla *Memoriału*.

OGÓLNA KONCEPCJA MEMORIAŁU I WOJNY ŚWIATOWEJ W KALISZU

Po pierwsze, wyrastając z tragicznego doświadczenia lokalnego, miejsce to łączyłoby wrażliwość na tragizm historii Kalisza – dokumentację ofiar oraz zniszczeń miasta – z porównaniami europejskimi i z ekspozycją, przedstawiającą przebieg konfliktu między europejskimi imperiami lat 1914-1918 (szerzej: 1900-1920) z wielu perspektyw. Należy więc na wstępie założyć połączenie różnych punktów widzenia w ramach przyszłej ekspozycji: chronologicznego, polityczno-problemowego, wojkowego, historii emocji, powiązanych historii ludzi, rzeczy i krajobrazu. Proponuję naświetlenie różnych, często odległych aspektów wojny jako doświadczenia, ale mam na myśli głównie: aspekt ludzki, militarny, geopolityczny, propagandowy, gospodarczo-cywilizacyjny, ekologiczny, historiograficzny. Zakładam też na wstępie, że ekspozycja podzielona byłaby na kilka mniejszych sekcji czy ścieżek narracyjnych, do niezależnego oglądania lub do bardziej kompleksowej pracy edukacyjnej. I wreszcie, *last but not least*, widzę konieczność (i atut) w postaci połączenia narracji o Kaliszu i jego mieszkańcach w czasie – a także przed oraz po – Wielkiej Wojnie, z horyzontem ogólnohistorycznym, środkowoeuropejskim i europejskim. W konsekwencji, ścieżki ekspozycyjne *Memoriału* uwzględniałyby też mocny przekaz o odbudowach, powojennych rekonstrukcjach miast – Kalisz byłby ich łączącym motywem – na płaszczyznach społecznych, politycznych, ale też w perspektywie tragedii rodzinnych, osobistych, zderzonych z presją architektonicznych regeneracji i ideologicznych redefinicji przestrzeni miejskich.

Po drugie, zakładam, że wieloletnia prognoza działalności, struktura programu i misji *Memoriału* jako instytucji kultury byłyby efektem prac uznanych historyków, humanistów, dyplomatów, przedstawicieli organizacji międzynarodowych i władz, skupionych w ramach Rady Memoriału. Z założeniem tym wiąże się też udział doradczy specjalistycznego gremium międzynarodowego, a w konsekwencji wspólna platforma edukacyjna i ściąganie do Kalisza wycieczek szkol-

Górzyński, *Trzy historie o mieście spod ziemi. Architektura, modernizacja, niepamięć* (Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2022); Tenże, "Legions of the Phoenix: State-Controlled Memory and the Rebuilding of Kalisz after 1918", w: *Urban Communities and Memories in East-Central Europe in the Modern Age*, red. Aleksander Łupienko (Milton Park-New York: Routledge, 2024/2025), 171-192.

nych, studenckich i grup z całej Europy. Idąc dalej, projektując *Memoriał* warto założyć, że jego finansowanie wieloletnie mogłoby uwzględniać też stypendia badawcze i artystyczne, realizowane we współpracy z kaliskimi uczelniami, a dedykowane Kaliszowi oraz przebiegowi wojen w Europie Środkowo-Wschodniej w kilku płaszczyznach badawczych. Mogę sobie wyobrazić np. do 3 stypendiów w ramach rezydencji na 1-2 lata z panelem badawczym i szkołą doktorską/podoktorską (w ramach współpracy z Uniwersytetem Kaliskim). Instytucja *Memoriału* funkcjonowałaby pod patronatem albo jednej z europejskich inicjatyw kulturalnych w ramach Unii Europejskiej albo Rady Europy i UNESCO, z krajowym i europejskim finansowaniem. Oprócz wpływów z biletów, należy uwzględnić możliwość wynajmowania różnych powierzchni w gmachu *Memoriału*, przykładowo sali teatralno-kinowej (od razu nazwę ją *Sceną Memoriału*) na wydarzenia różnego rodzaju, takie jak organizacja konferencji, wydarzeń artystycznych, uroczystości miejskich i państwowych.

Po trzecie: przejdę teraz do doszczegółowienia, w drodze opisu programu funkcjonalnego siedziby, typu instytucji, którą proponuję dla Kalisza. Charakterystyka funkcjonalna gmachu *Memoriału* pozwoli Czytającym zorientować się w charakterze tej propozycji. Zakładam, że *Memoriał* otrzyma własny, monumentalny gmach z częścią ogrodową, będącą zarazem strefą upamiętniającą. Obejmowałby on nie tylko ekspozycje, magazyny i pracownie, część biurowo-administracyjną, ale też zaplecze konferencyjne, gastronomiczne i salę wielofunkcyjną typu teatralno-kinowego. Kompleks byłby połączony z biblioteką, z czytelnią specjalistyczną dotyczącą wojen, konfliktów zbrojnych, bezpieczeństwa międzynarodowego i problematyki geopolitycznej oraz studiów strategicznych. Muzeum, centrum edukacyjne i biblioteka zaprojektowane byłyby w jednym budynku, ale z oddzielnymi godzinami funkcjonowania i dostępem. Lokalizacja *Memoriału* winna łączyć zarówno bliskość zabytkowego centrum miasta, jak i możliwość wygodnej obsługi komunikacyjnej o większej przepustowości. Stąd, wyobrażam sobie budynek *Memoriału* z ogrodem i parkingiem na kaliskim Piskorzewiu, np. w projektowanym kwartale kulturalno-społecznym Filharmonii Kaliskiej, w rejonie dawnej rzeźni miejskiej, późniejszej zajezdni Kaliskich Linii Autobusowych.

SIEDZIBA MEMORIAŁU – FUNKCJE, EKSPOZYCJE, PRZESTRZEN

W sumaryczny sposób przedstawię teraz główne uwarunkowania do projektu gmachu *Memoriału*. Byłby to obiekt wolnostojący, konstrukcja żelbetowo-stalowa, 3-4 bryły przenikające. Poziom -1 to główna hala ekspozycyjna ze ścieżkami narracyjnymi i magazyny/zaplecze; parter to strefa reprezentacyjna i komunikacyjna, w tym kasy, szatnie, wc, ochrona, pomieszczenia techniczne, *Scena Memoriał*, biblioteka, biura, kawiarnia-bistro, informacja turystyczna, przestrzeń

ekspozycyjna dla interwencji artystycznych. Poziom +1 to ekspozycja, wystawy czasowe, rzeźbiarska aranżacja hallu górnego, sala konferencyjna, biura, czytelnia specjalistyczna. Obsługę komunikacyjną zapewnią trzy wejścia główne dla użytkowników, w tym jedno amfiteatralnie zagłębione, prowadzące do zasadniczej ekspozycji *Memoriału* na poziomie -1 – poprzez specjalną, zaciemnioną rampę. Oddzielne wejścia przewidują dla pracowników obu instytucji, planując także rampę-zjazd do magazynów na poziomie -1. Komunikacja z halą ekspozycyjną poziomu -1 odbywałaby się poprzez rampę, a zwiedzający opuszczaliby ten poziom poprzez specjalną windę panoramiczną, jadącą na poziom +1, do ostatniej strefy ekspozycyjnej; dalej komunikację między kondygnacjami zapewnią reprezentacyjne schody wielkiego, dwupoziomowego hallu lub windy. Oczywiście, projekt zakłada dodatkowe klatki schodowe: techniczne i ewakuacyjne.

Pomysł programu funkcjonalnego *Memoriału* opiera się na symultaniczności różnych sposobów użytkowania budynku, w zależności od celu wizyty, co teraz charakteryzuję dokładniej, zabierając Czytających w wyobrażoną podróż. Do gmachu wchodzimy poprzez amfiteatralnie obniżające się zejście z motywem krateru w płycie wejściowej. Przeszklone drzwi kierują nas do strefy wstępnej z kasami, informacją, szatnią i toaletami. Stamtąd wchodzimy na rampę, obniżającą się do poziomu ekspozycji głównych, zaaranżowanych na poziomie -1. Do hali wystawy stałej dostajemy się poprzez eliptyczną salę, pełniącą funkcję łącznika, przejścia do tematyki wojennej poprzez specjalną aranżację scenograficzną, budującą odpowiedni nastrój i oddziałującą na emocje. Na poziomie -1 mamy dostępne 24 sale tematyczne, ukształtowane przy użyciu różnej skali i różnych form. W większości są to przestrzenie zaaranżowane scenograficznie (tylko niektóre mają ściany stałe), a kilka z nich stanowi wydzielone sale audiowizualne z miejscami do siedzenia. Ekspozycja prowadzi nas po ścieżce tematycznej – którą opiszę zaraz – do sali finalnej, zamykającej opowieści o I wojnie światowej jako doświadczeniu historycznym.

Poziom -1 to, jak wspomniałem, główna hala ekspozycyjna, dostępna rampą przejścia ze strefy świata zewnętrznego do izolowanej strefy poznawania historii wojennej. Zakładam, że ekspozycje nie byłyby przeładowane treściami multimedialnymi; w kilku odrębnych salach byłyby dostępne krótkie, 5-minutowe projekcje nagranych prezentacji tematycznych. W innych przestrzeniach aranżacji znalazłyby się teksty, obrazy, mniejsze ekrany dotykowe, mapy, grafiki, schematy i przedmioty oryginalne. Kilka sal specjalnych miałyby ściany z ekranów ciekłokrystalicznych i stanowiłyby autorskie, artystyczne aranżacje multimedialne. Niektóre elementy będą zmienne, np. projekcje w salach multimedialnych. Niektóre z nich można połączyć w jedną dużą przestrzeń z własnym oświetleniem z zewnątrz poprzez studnie świetlne. Dodatkowo na tym poziomie znalazłaby się sala edukacji dla grup zorganizowanych, warsztatów itp.

Poniżej hasłowo przedstawiam zarys ścieżki tematycznej głównej wystawy, podzielonej na trzy główne części A, B i C. Poszczególne numery obszarów tematycznych ekspozycji odpowiadają oznaczeniom na załączonych planach gmachu.

A – JAK I DLACZEGO DOSZŁO DO GLOBALNEJ WOJNY, sale 1-10

1. Prolog – eliptyczna sala tzw. ciemna, o rzeźbiarskiej aranżacji, wprowadzająca zwiedzających z rampy; doświadczenie przebitok wojennych, ekrany naścienne wielkoformatowe, dźwięki, afektywność.
2. Świat w przededniu wojny w 1914 r. Mapy, dane, fakty.
3. Cele i potencjały stron konfliktu zbrojnego. Analiza strategiczna.
4. Głosy i obietnice propagandy w przededniu wojny.
5. Świat 1815-1914: ład powiedeński, historia, gospodarka, cywilizacja, globalizacja. SALA WIDEO nr 1 – projekcyjna, materiał wideo długości około 5 minut.
- 6-7. Zbrojenia, gospodarka globalna i krajowa, imperialne projekty przyszłości.
8. Kolonie i wojny kolonialne. Peryferia imperiów i przyszłe pola bitwy (szczególny przypadek: Królestwo Polskie w planach wojennych mocarstw zaborczych).
9. Technologie zabijania. Postęp cywilizacyjny a nowe techniki pola walki, uzbrojenie.
10. Preludium: wojny bałkańskie. Kto i kiedy podjął decyzję o wojnie na dużą skalę. Bloki polityczne i militarne. Obietnice rychłego zwycięstwa. Mobilizacja.

B – I WOJNA ŚWIATOWA I JEJ PRZEBIEG 1914-1918, sale 11-17

11. Wybuch wojny. Tzw. Sala ratusza kaliskiego z projekcją ok. 5 minut poprzez wizualizacje multimedialne na ekranach ciekłokrystalicznych (naściennych). Obserwujemy sytuację z wnętrza: lato 1914, Kalisz. Krótki zarys do scenariusza projekcji: wybuch wojny. Pograniczne miasto i jego

krajobraz. Wejście wojsk niemieckich. Okupacja i katastrofa. Ofiary cywilne i makabry wojny od pierwszych dni konfliktu. Miasto w płomieniach, które docierają do widzów poprzez okna sali wielkiej dawnego ratusza, podpalonego w trakcie Katastrofy kaliskiej. Metaforycznie schodzimy w mrok wojennej zagłady. Sala zaaranżowana artystycznie środkami scenograficznymi na podstawie scenariusza historycznego.

12. Wojna i jej przebieg – wielka, kilkuczęściowa sala z filarami. Fronty, działania wojenne, straty wojskowe i cywilne. Strategie wojenne. Okupacje. Mapy, plany, informacje. I wojna światowa postrzegana geopolitycznie, także w koloniach.
13. Gospodarki wojenne i upadek globalizacji. SALA WIDEO nr 2 – projekcyjna, materiał wideo długości około 5 minut.
14. Terror, okupacja, zniszczenia wojenne. Kalisz a Lowanium.
15. Uzbrojenie, formacje wojskowe i pola walki.
16. Wojna światowa. Kto i co umożliwiło jej trwanie. Przemiany pracy i eksploatacja wojenna. Praca kobiet. Przemiany życia codziennego i tego na froncie.
17. Ostatnie dwa lata konfliktu w przekroju. Udział USA w wojnie. Zwycięcy i przegrani.

C. SKUTKI WOJNY I JEJ CIĄGI DALSZE, sale 18-24

18. Rozpad mocarstw i nowy, nietrwały ład w Europie. Nowe granice.
19. Straty, traumy, wojna okopów, wojna ludzi i zwierząt. SALA WIDEO nr 3 – projekcyjna, materiał wideo długości około 5 minut.
20. Głód, uchodźcy, codzienność przemocy.
21. Rewolucje, konflikty nacjonalistyczne, wojny o granice.
22. Wpływ wojny na środowisko.
23. Europocentryzm historii. Pierwszej dekady XX w. poza Europą. Geopolityka z tej pozycji.

24. Owalna sala kopułowa: zakończenie. Historia bez finału. Traktat wersalski jako „pauza”.

Stąd obszerną windą panoramiczną wjeżdżamy na poziom +1, z ciemności wynurzając się na światło dzienne, z widokiem odbudowanego miasta – poprzez przeszkloną ścianę windy. Na poziomie +1 wchodzimy do przestrzeni przejściowej, wypełnionej światłem dziennym z wielkiego hallu. Tu kierujemy się do sektora ekspozycyjnego sal 25-30 z jedną salą multimedialną.

D. NOWY ŁAD, ODBUDOWA I KRYZYSY, sale +1, 25-30

25. Pejzaże po bitwie. Ludzie, miasta, powroty.

- 26-27. Kalisz i jego odbudowa, modernizacja, wymyślenie miasta na nowo. Konteksty.

28. II RP jako jeden z elementów ładu powersalskiego. SALA VIDEO nr 4 – projekcyjna, materiał wideo długości około 5 minut.

29. Kruchy ład międzywojnia.

30. Długi i meandryczny epilog. Wojna w pamięci, kulturze, upamiętnieniu; jej trwanie oraz kontynuacja: II wojna światowa i ład europejski po 1945 i po 1989 r., obecnie zakwestionowany ponownie.

Z przestrzeni ekspozycyjnej na pierwszym piętrze wychodzimy do korytarza przed wielkimi schodami-tarasami w dwukondygnacyjnym hallu. Tu możemy usiąść i obserwować wydarzenia oraz ruch w wielkim hallu, łączącym poziomy 0 i 1 oraz różne strefy funkcjonalne *Memoriału*. Możemy także przejść na wystawę czasową na galerii poziomu +1, do sali konferencyjnej, do czytelnicy specjalistycznej lub zejść/zjechać na poziom 0 – skorzystać z kawiarni-bistro, informacji turystycznej lub *Sceny Memoriału*. Galeriami poziomu +1 możemy też udać się do biblioteki, znajdującej się w skrzydle bocznym na poziomie 0 i +1. W jej sąsiedztwie zaprojektowano strefę biur i administracji *Memoriału*, skomunikowaną bezpośrednio z poziomem -1 poprzez windę i schody, prowadzące do magazynów, rampy zjazdowej i pracowni, doświetlanych poprzez specjalne studnie świetlne w strukturze budynku.

Ponadto, projekt przewiduje szczególną rolę wielkiego hallu, spinającego na poziomach 0 i +1 różne strefy przestrzenne gmachu. Oprócz funkcji komunikacyjnej pełni on również funkcje reprezentacyjne; byłby jedną z wizytówek *Me-*

memoriału, a to za sprawą rzeźbiarsko potraktowanych, wachlarzowych schodów z tarasami. W hallu planuje się możliwość organizacji wydarzeń kulturalnych, spotkań autorskich, wieczorów kulturalnych, recitali, happeningów. Specjalna, wydzielona część hallu w narożu pełni funkcję przestrzeni dla ekspozycji czasowych o charakterze interwencji artystycznych. Takie założenie funkcjonalne pozwala na niezależne korzystanie z wielkiego hallu, kawiarni i przyległych sal: *Sceny Memoriał* oraz sali konferencyjnej.

Konstrukcja budynku i jego podział strukturalny łączą więc następujące funkcje wiodące: ekspozycje stałe, ekspozycje czasowe, obsługę zwiedzających, obsługę techniczną wystaw, kawiarnię/małą gastronomię, salę wydarzeń kulturalnych i artystycznych, salę konferencyjną, bibliotekę, część administracyjną i biurową. Projektanci gmachu musieliby uwzględnić właściwe rozplanowanie tych wszystkich funkcji oraz ich obsługę techniczną. Architektura budynku, wedle ogólnych założeń, winna być oczywiście współczesna, maksymalnie funkcjonalna, z uwzględnieniem rzeźbiarskiego opracowania relacji pomiędzy głównymi bryłami jak i akcentowania głównych elementów funkcjonalnych, także poprzez wprowadzenie wyróżniających środków kompozycyjnych.

Last but not least, pomysł *Memoriału* to także konkretne wytyczne, dotyczące urządzenia ogrodu, otaczającego obiekt. Od strony amfiteatralnego wejścia oraz wieży windy panoramicznej znalazłby się *Labirynt*, uformowany z różnej wysokości betonowych ścian i bloków (foremnych, uszkodzonych, przenicowanych, zdeformowanych), częściowo obsadzonych lub otoczonych roślinami, z niewielką kaskadą wodną, z posadzkami kamiennymi i skarpami. Ta plenerowa ekspozycja zawierałaby ekspozytory, tablice, cytaty i urywki, odnoszące się do trudnego doświadczenia pamięci o wojnie i jej wieloaspektowym dziedzictwie oraz trwaniu. Byłoby to miejsce afektywnie oddziałujące na gości, funkcjonalnie połączone ze strefą wejściową z zielenią urządzoną. Dostępne także poza godzinami otwarcia *Memoriału*. Od strony narożnego połączenia brył budynku *Memoriału* znalazłby się natomiast plac z masztami flagowymi i wielką ścianą czołową skrzydła bocznego, na której znajdą się tablice upamiętniające ofiary i wydarzenia Wielkiej Wojny. Ta ściana gmachu, ukształtowana z formowanego betonu i paneli kamiennych, jest zmienna, niejako w procesie pracy pamięci. *Memoriał* umożliwiałby różnym instytucjom, samorządom, osobom zamówienie i zamontowanie tablic upamiętniających zdarzenia, ofiary, zniszczenia miast w czasie I wojny światowej – i byłyby one odsłaniane z udziałem publiczności, wedle kilku różnych wzorów i/lub projektów indywidualnych, ale wedle wskazań rady nadzoru artystycznego, pracującej dla *Memoriału*.

ZAKOŃCZENIE

Truizmem będzie stwierdzenie, że ostatnie trzydziestolecie to w naszym kraju prawdziwy wysyp nowych instytucji muzealnych, jak i dynamiczne przemiany narracji ekspozycyjnych, czy szerzej, całej filozofii budowania kontaktu zwiedzających z ekspozycjami historycznymi w muzeach. Rozpoznawalne w całym kraju instytucje, takie jak Muzeum Powstania Warszawskiego, Muzeum drugiej Wojny Światowej czy Muzeum Historii Polski – z budowaną obecnie (2025) ekspozycją stałą, o największej w kraju powierzchni tego typu – to dziś podstawowe punkty odniesienia, zarówno w zakresie programu, aranżacji przestrzennej czy architektury. Zaskakuje, że pośród wielu nowych lub zmodernizowanych muzeów brakuje instytucji, skupionej na I wojnie światowej, będącej konfliktem absolutnie kluczowym dla zrozumienia nie tylko odrodzenia Polski po zaborach, ale i całego wieku XX⁶.

Prezentując koncepcję *Memoriału I wojny światowej w Kaliszu* uważam, że istnieje istotna potrzeba opowiedzenia historii tego globalnego konfliktu szerokiej publiczności. I że Kalisz jest najlepszym w Polsce miejscem do takiej narracji; narracji łączącej perspektywę doświadczenia konkretnego miejsca w konkretnym czasie – z perspektywą europejską i szerszą, globalną. Warto też dodać, że niemal natychmiast, gdy opadły dymy pożarów sierpnia 1914 r., na ruinach zaczęto kreślić wizje przyszłości, zarówno pod nadzorem niemieckiej administracji, jak i w ramach inicjatywy elit Kalisza, które schroniły się w pozostającej pod rosyjskim nadzorem Warszawie. Z ruin i zapisanych w archiwaliach dziejach miasta, ale i w strukturze jego architektury, często uczytelnionej wskutek samych zniszczeń, poszukiwano historycznych precedensów, gruntu do stworzenia nowego, „Wielkiego Kalisza”, którego fantazmatyczne wizje mnożyły się w czasie wojny i po jej zakończeniu. Ich efektem, w części, jest zachowana do dziś, unikatowa w skali środkowoeuropejskiej, międzywojenna zabudowa kaliskiego śródmieścia, którego nie sposób nazwać „starówką”, choć fundamenty stojących tu domów i elementy struktury urbanistycznej sięgają średniowiecznej lokacji.

I ta historia czeka na nowe otwarcia badawcze i na opowiedzenie. W jaki sposób odbudowano Kalisz po tragedii 1914 r.? Kto i w jaki sposób planował odbudowę, jakie potrzeby miała spełniać nowa architektura? Jakie wzorce czy tradycje historyczne miała zachowywać, a może „opracowywać” poprzez nowoczesne interpretacje? Jaką wizję historii miasta – i czyjej historii – chciano odrodzić poprzez odbudowę? Jaką rolę miał pełnić nowy Kalisz po Wielkiej Woj-

⁶ Włodzimierz Borodziej, Maciej Górny, *Nasza wojna*, t. 1: *Imperia 1912-1916* (Warszawa: W.A.B., 2014); t. 2, *Narody 1917-1923* (Warszawa: W.A.B., 2018); Włodzimierz Borodziej, Maciej Górny, *Forgotten Wars. Central and Eastern Europe, 1914-1916* (Cambridge: Cambridge University Press 2021); Zdzisław Najder et al., red. *Węzły pamięci Niepodległej Polski* (Kraków-Warszawa: Znak, 2014).

nie, a jaką rolę pełnił np. w propagandzie lokalnej czy państwowej okresu międzywojennych polityk modernizacyjnych II RP? Kto, w jakich okolicznościach i wedle jakich założeń projektował, opiniował, budował „nowy Kalisz”? Jacy aktorzy byli zaangażowani w te procesy, jaki był ich przebieg? Na wszystkie te pytania, jak i na odnoszącą się do nich, szeroką platformę zagadnień monograficznych – opisanie procesów poszczególnych decyzji, planowania, odbudowy, relacji między aktorami społecznymi, konflikty, pomysłów zrealizowanych bądź nie, kosztów i kalendarium żmudnych inicjatyw budowlanych w zniszczonym mieście – winna odpowiedzieć kompleksowa, nowoczesna monografia naukowa. Chociaż, jak wspomniałem na wstępie, temat zniszczenia i rekonstrukcji miasta zajmuje kronikarzy, historyków, historyków sztuki w Kaliszu i w Polsce oraz zagranicą od lat międzywojennych, tak brak do dziś kompleksowej analizy tego przedsięwzięcia. Jest ona niewątpliwie potrzebna i ważna, zarówno jako materiał historyczno-analityczny, pozwalający lepiej rozpoznać rolę urbanistycznych i architektonicznych przeobrażeń miasta dla urbanistyki w Polsce i konserwacji zabytków, ale też – jako źródło wiedzy dla dzisiejszych służb konserwatorskich, władz, mieszkańek i mieszkańców Kalisza.

Wojny i konflikty na wielką skalę wciąż czynią spustoszenie; a ich skutki są niezwykle głębokie i długofalowe. Zadaniem *Memoriału* – tu jego koncepcja została jedynie zarysowana – byłoby uświadamianie tych skutków, tłumaczenie ich znaczenia i historycznej podstawy. *Memoriał* byłby nie tylko instytucją muzealną, wyposażoną w interaktywną ekspozycję historyczną. Chodzi tu o instytucję pracującą nad pamięcią społeczną o wojnie, może także – nad przepracowywaniem traumy wojen dzisiejszych? Otwarcie się na sztukę współczesną, pracującą nad tematyką wojenną, byłoby, jak sądzę, krokiem w dobrą stronę, podobnie jak i plenerowy ogród pamięci, współbudowany przez różne społeczności. Naukowy potencjał takiej instytucji także byłby nie do przecenienia w Kaliszu, mieście, które, jak uważam, wciąż potrzebuje dokładnych studiów nad I wojną światową i szczególnie, odbudową w okresie po 1914 r. i w czasach II Rzeczypospolitej. Mowa tu jednak o koncepcji i o jej zarysie. Niewątpliwie, potencjał tego pomysłu musiałoby dostrzec w pierwszej kolejności samo miasto i jego mieszkańcy – tak, aby mógł on się stać podstawą właściwego programu przyszłej instytucji, pracującej dla Kalisza w ogólnokrajowym i europejskim horyzoncie działania.

BIBLIOGRAFIA

Barańska, Iwona, Makary Górzyński, red. *Odbudowy i modernizacje miast historycznych w pierwszej połowie dwudziestego wieku w Europie. Naród, polityka, społeczeństwo*. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2016.

Bieniecki, Ryszard, Bogumiła Celer, red. *Katastrofa kaliska 1914. Materiały źródłowe (wybór)*. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2014.

Bieniecki, Ryszard. *Calisia Devastata, Calisia Restituta. Kalisz zburzony, Kalisz odrodzony*. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2019.

Błaszczyk, Arkadiusz. *Miasto ponad ogień i czas. Echa kaliskiego sierpnia 1914 roku w literaturze, grafice i filmie*. Kalisz: Miejska Biblioteka Publiczna, 2014.

Borodziej, Włodzimierz, Maciej Górny. *Nasza wojna*, t. 1: *Imperia 1912-1916*. Warszawa: W.A.B., 2014.

Borodziej, Włodzimierz, Maciej Górny. *Nasza wojna*, t. 2, *Narody 1917-1923*. Warszawa: W.A.B., 2018.

Borodziej, Włodzimierz, Maciej Górny. *Forgotten Wars. Central and Eastern Europe, 1914-1916*. Cambridge: Cambridge University Press, 2021.

Bruś, Joanna. „Problematyka architektoniczno-konserwatorska budynku Teatru im. Wojciecha Bogusławskiego w Kaliszu”. *Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk* 10 (2007): 39-51.

Bruś, Joanna. *Budynki teatralne Kalisza*. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2009.

Bruś, Joanna. *Albert Nestrypke. Propagator architektury modernistycznej w Kaliszu*. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2017.

Cyfrowe dane odnośnie budujących się domów w Kaliszu. Kalisz: wydawca nieznany, 1919.

Drewicz, Maciej. *Wypadki kaliskie 1914. Reinterpretacja obrazu zdarzeń*. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2014.

Górzyński, Makary. *Trzy historie o mieście spod ziemi. Architektura, modernizacja, niepamięć*. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2022.

Górzyński, Makary. “Legions of the Phoenix: State-Controlled Memory and the Rebuilding of Kalisz after 1918”. W: *Urban Communities and Memories in East-Central Europe in the Modern Age*, red. Aleksander Łupienko, 171-192. Milton Park-New York: Routledge, 2024/2025.

Górzyński, Makary. *Memoriał oraz centrum edukacyjne I wojny światowej: koncepcja instytucji kultury*. Academia.edu. Dostęp 5.05.2025. https://www.academia.edu/125140696/MEMORIA%C5%81_ORAZ_CENTRUM_EDUKACYJNE_I_WOJNY_%C5%9AWIATOWEJ_KONCEPCJA_INSTYTUCJI_KULTURY.

Kurzyński, Andrzej. „Odbudowa Kalisza ze zniszczeń wojennych w latach 1914-1929”. *Rocznik Kaliski* 31 (2005): 59-87.

Lisiecka, Mirosława, Karol Pawlak, Grzegorz Waliś. „Zniszczenie i odbudowa Kalisza (1914-1928) – wybrane teksty źródłowe”. *Rocznik Kaliski* 29 (2003): 167-180.

Memoriał w sprawie odszkodowań Kaliszan, złożony Sejmowi przez specjalną delegację. Kalisz: wydawca nieznany, 1919.

Michalski, Jan. *Z czasów mojej prezydentury*. Kalisz: wydawca nieznany, 1922.

Najder, Zdzisław et al., red. *Węzły pamięci Niepodległej Polski*. Kraków-Warszawa: Znak, 2014.

O robotach publicznych miejskich w Kaliszu i o odbudowie miasta. Kalisz: Magistrat Miasta Kalisza, 1919.

Omilanowska, Małgorzata. „Architektura dla kultury. Inwestycje w infrastrukturę kultury w Polsce pierwszego piętnastolecia XX wieku”. W: Omilanowska, Małgorzata. *Kreacja. Konstrukcja. Rekonstrukcja. Studia z architektury XIX-XXI wieku*, 233-270. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2016.

Omilanowska, Małgorzata. „Jak bajeczny feniks odrodzą się z popiołów”. Poglądy na odbudowę i konserwację zabytków architektury w Polsce w latach 1915-1925”. W: Omilanowska, Małgorzata. *Kreacja. Konstrukcja. Rekonstrukcja. Studia z architektury XIX-XXI wieku*, 343-360. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2016.

Omilanowska, Małgorzata. „Odbudowa Kalisza po zniszczeniach 1914 roku”. *Biuletyn Historii Sztuki* 78/4 (2016): 663-686.

Pacanowska, Regina. „Samorząd Kalisza w latach 1916-1939”. *Rocznik Kaliski* 31 (2005): 49-62.

Plócienniczak, Dominika. „Budynki cerkiewne Kalisza w XIX i XX wieku”. *Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk* 12 (2011): 40-46.

Powszechna Wystawa Krajowa w Poznaniu maj-wrzesień 1929 r. *Kalisz Pawilon No. 28 – Samorządy – Grupa A i B. Stoisko N° 26* (Kalisz: Magistrat Miasta Kalisza, 1929).

Purchla, Jacek, Janusz Sepioł, red. *Form Follows Freedom. Architektura dla kultury w Polsce 2000+*. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2015.

Rabiega, Mateusz. *Odbudowa kaliskich kamienic po zniszczeniach I wojny światowej. Problem stylu*. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2023.

Sprawozdanie Magistratu m. Kalisza z pieniędzy wydanych do 22 października 1919 r. z kredytów przyznanych przez Ministerstwo Robót Publicznych (Komitet Międzyministerialny). Kalisz: Magistrat Miasta Kalisza, 1919.

Sprawozdanie ze Zjazdu Przedstawicieli Ministerstw w dn. 15 i 16 sierpnia 1919 r. w sprawie odbudowy m. Kalisza. Kalisz: Magistrat Miasta Kalisza, 1919.

Tabaka, Anna, Maciej Błachowicz. *Nowy Kaliszanin*. Kalisz: Miejska Biblioteka Publiczna, 2010.

Zakrzewska, Janina. *Odbudowa Kalisza po Wielkiej Wojnie*. Kalisz: PTTK, 1936.

Zarębska, Teresa. „Sprawa odbudowy zabytkowego centrum Kalisza po zniszczeniu w 1914 roku”. *Rocznik Kaliski* 10 (1977): 121-177.

Zarębska, Teresa. „Znaczenie odbudowy Kalisza po zniszczeniach z 1914 r. dla rozwoju urbanistyki polskiej”. *Rocznik Kaliski* 24 (1992/1993): 129-143.

MEMORIAŁ I WOJNY ŚWIATOWEJ W KALISZU KONCEPCJA NOWEGO MUZEUM I INSTYTUCJI KULTURY

SŁOWA KLUCZOWE

I wojna światowa; historia; Kalisz; muzeum; instytucja kultury

STRESZCZENIE

Przedmiotem artykułu jest prezentacja koncepcji nowej instytucji kultury, jaka w oparciu o inspirację tragicznymi losami Kalisza w sierpniu 1914 roku mogłaby powstać nad Prosną. W tekście omówiono zarówno cele, przyświecające powołaniu nowej placówki muzealnej i kulturalnej, jak i jej wstępną koncepcję programową i funkcjonalną, w odnie-

sieniu do konkretnego pomysłu na architektoniczny kształt siedziby Memoriału I wojny światowej. Artykuł zawiera opis funkcjonalny i propozycję tematyki czteroczęściowej wystawy stałej, opowiadającej wielowątkowo dzieje I wojny światowej w kontekście europejskim, polskim i kaliskim. Uzupełnieniem muzeum, biblioteki i centrum kulturalno-wystawienniczego byłyby plenerowe upamiętnienia dotyczące I wojny światowej, także opisane w tekście. Artykuł ma charakter propozycji dyskusyjnej.

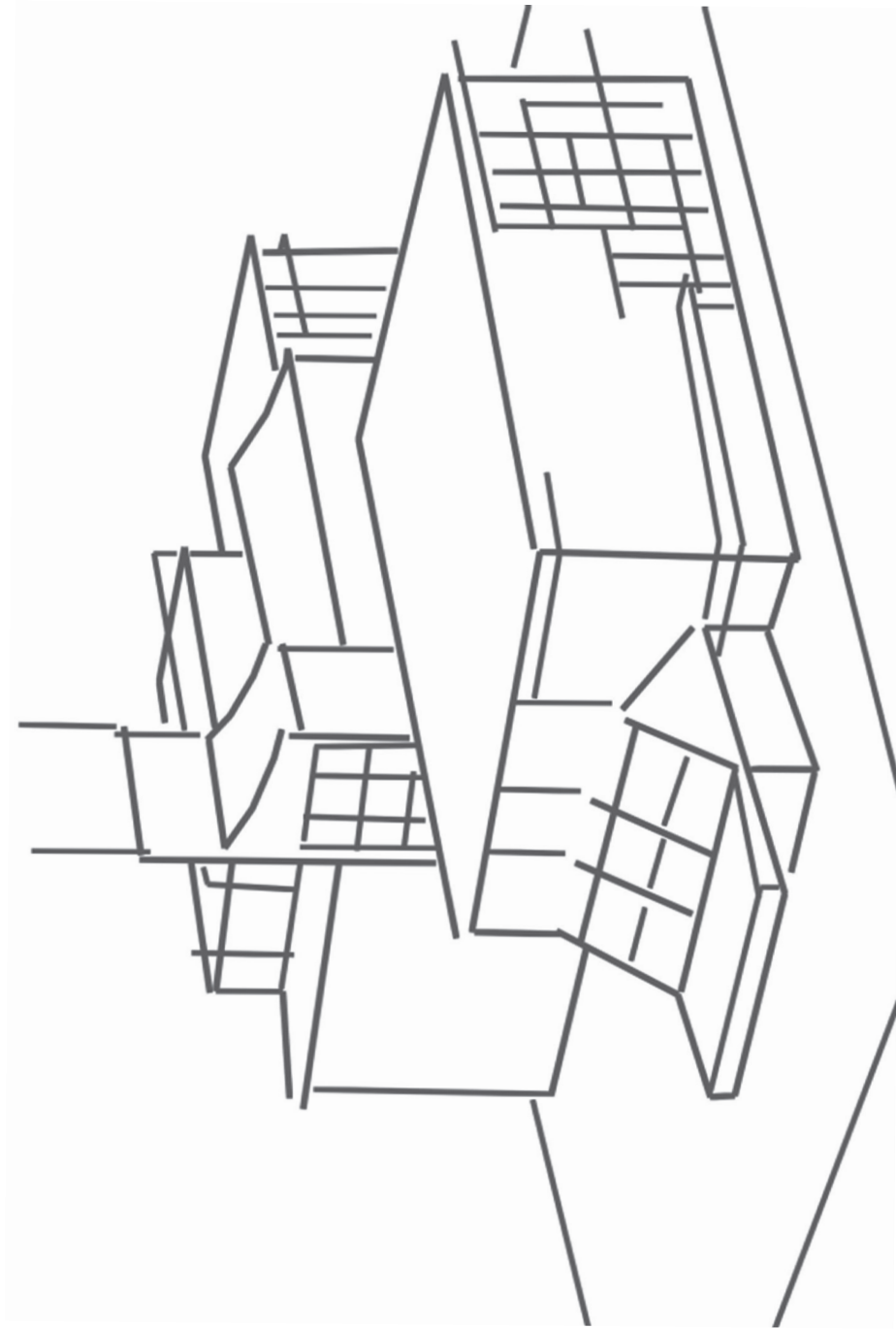
MEMORIAL OF THE FIRST WORLD WAR IN KALISZ:
A CONCEPT FOR A NEW MUSEUM AND INSTITUTION OF CULTURE

KEYWORDS

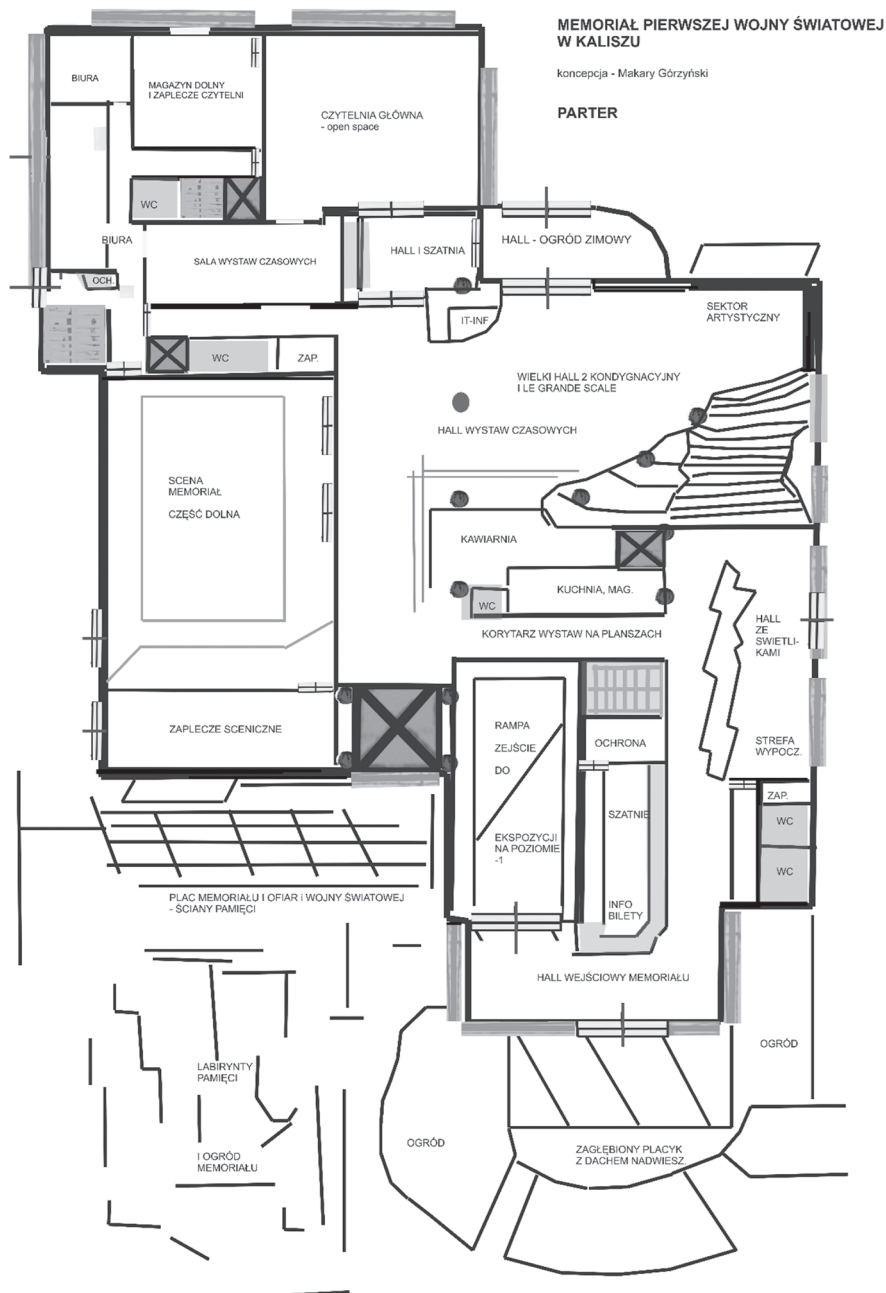
First World War; history; Kalisz; museum; cultural institution

SUMMARY

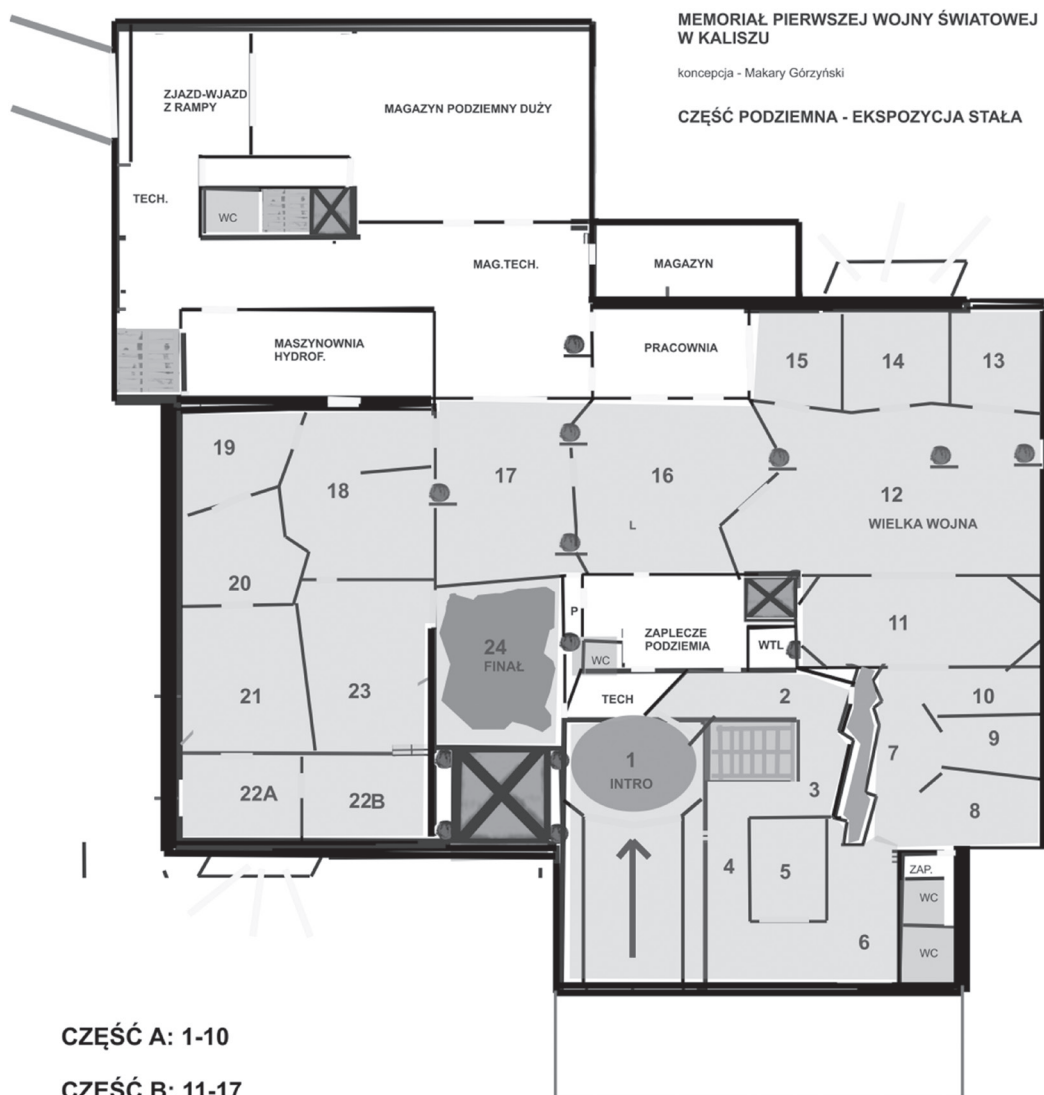
This contribution presents a conceptual framework of the new institution of culture, proposed to be created and located in Kalisz, a town affected strongly by First World War events. In this article, author will discuss aims of this new initiative for a nationwide museum of the Great War and the general outline of architectural and spatial ramifications of this project, called the Memorial of the First World War in Kalisz. In the following paragraphs a brief description of the proposed permanent exhibition about the war in Europe from 1914 to 1918 is offered, with special focus on politics, geography and military history. Last but not least, this essay describes other functions of the Memorial, including library, conference hall and the park of memory about the Great War.

Il. 1. Uproszczony szkic aksonometrii Memoriału I wojny światowej w Kaliszu. Widoczne główne bryły budynku z wieżą panoramicznej windy oraz pawilonem wejściowym z nadwieszonym dachem. Opracowanie autora

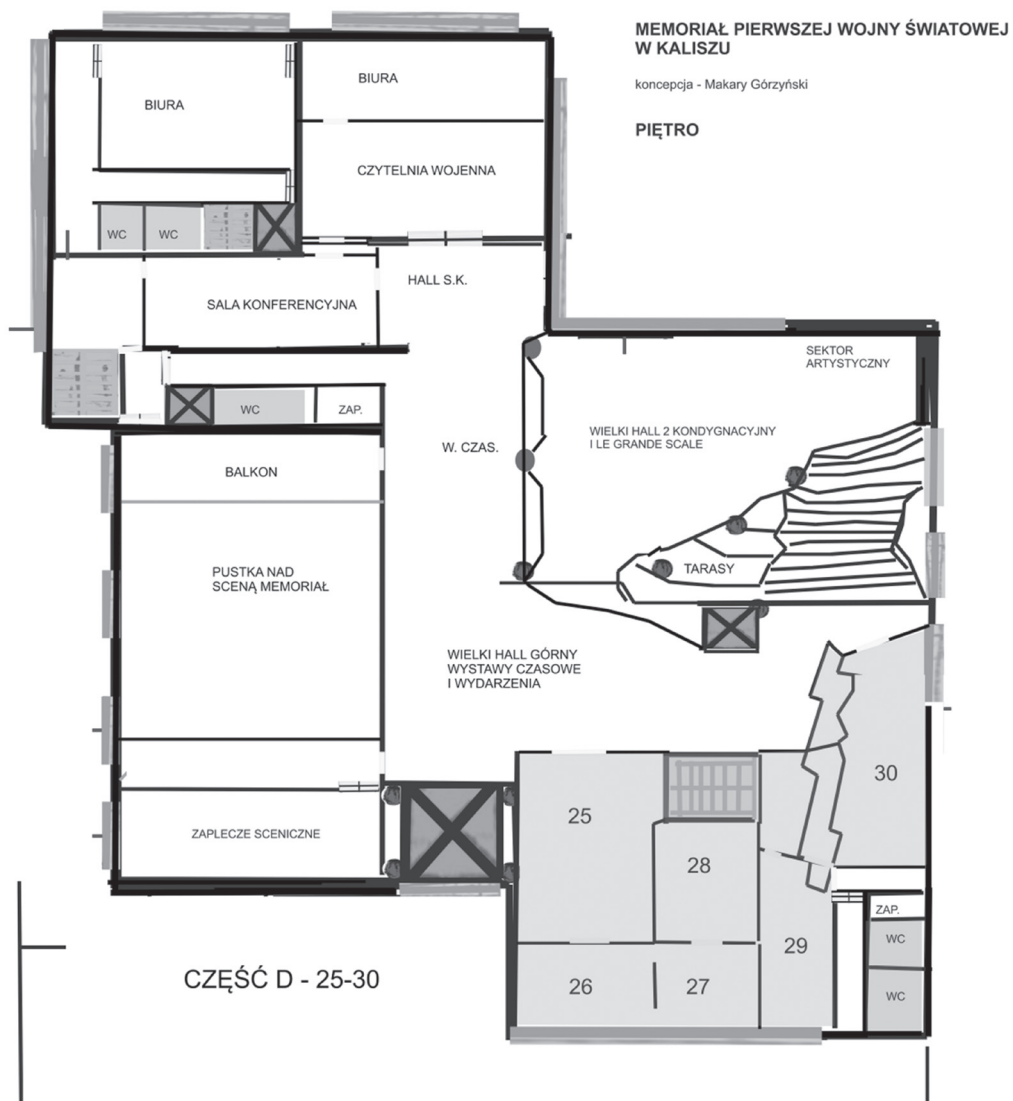

Il. 2. Schematyczny szkic rozplanowania parteru i otoczenia Memoriału I wojny światowej w Kaliszu z oznaczeniami. Opracowanie autora. Wersje ilustracji w większym formacie dostępne są w wersji internetowej opisu Memoriału, por. hiperłącze w pierwszym przypisie artykułu

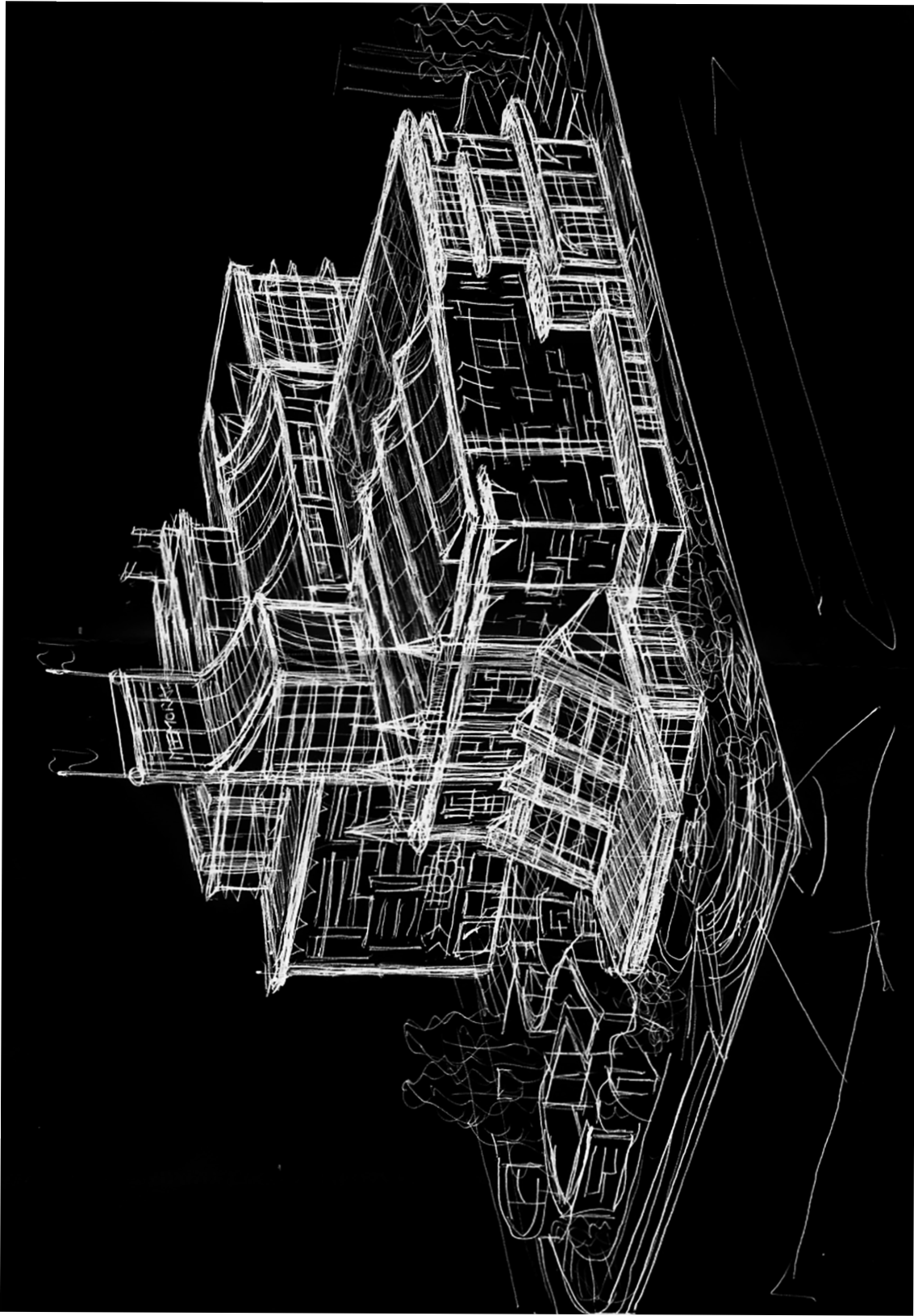

Il. 3. Schematyczny szkic rozplanowania poziomu-1 Memoriału I wojny światowej w Kaliszu z oznaczeniami – przestrzenie ekspozycyjne w częściach A-C, z numeracją odpowiadającą poszczególnym tematom sal, których opis znajduje się w tekście.

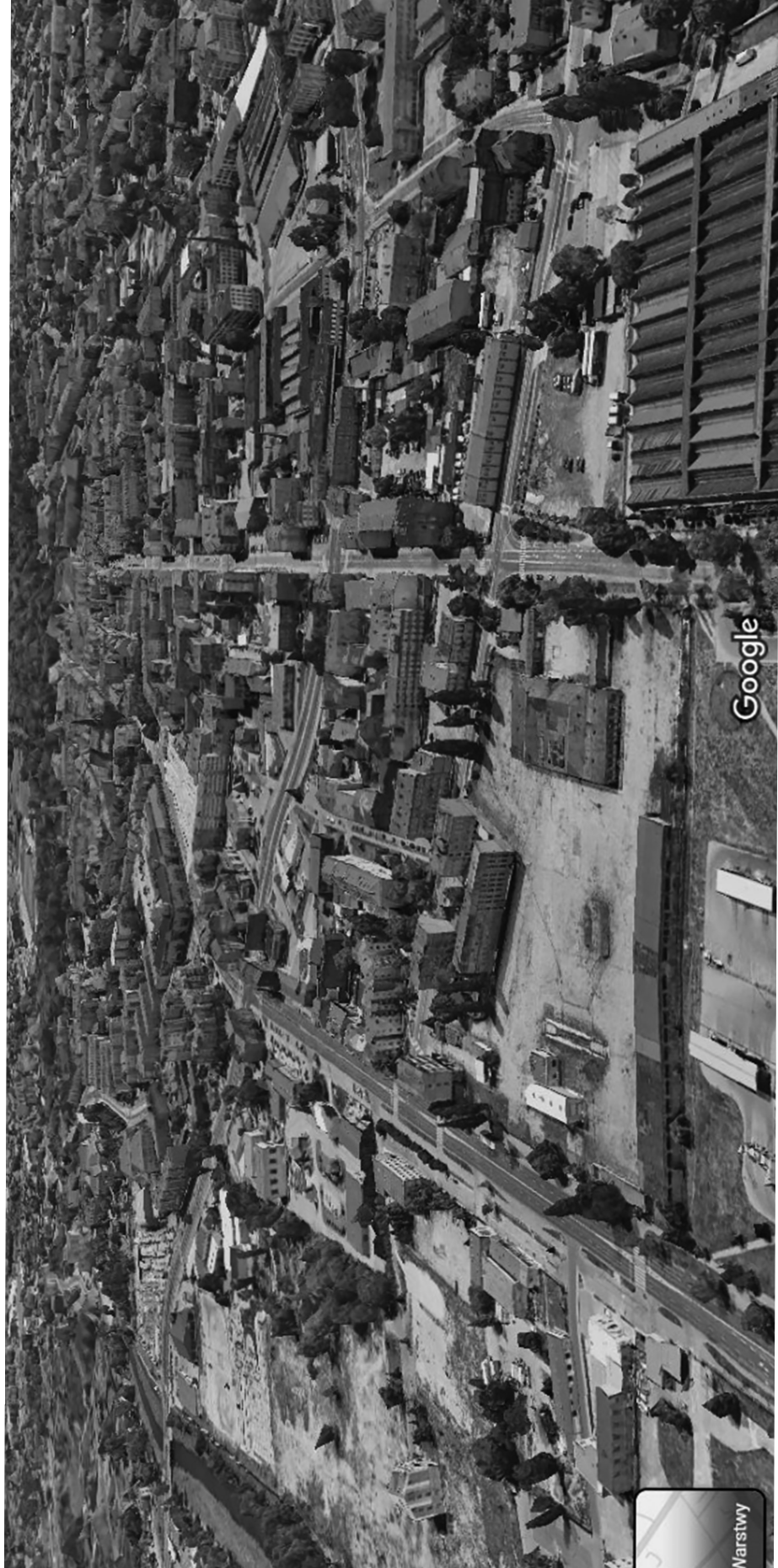
Opracowanie autora

II. 4. Schematyczny szkic rozplanowania piętra gmachu Memoriału I wojny światowej w Kaliszu z oznaczeniami. Opracowanie autora

Il. 5. Szkic aksonometrii Memoriału I wojny światowej w Kaliszu. Opracowanie autora

II. 6. Dzielnica Piskorzewie w Kaliszu – widok modelu 3D miasta z systemu Google Maps. Na pierwszym planie tereny przemysłowe i rejon planowanych inwestycji miejskich na terenie dawniej zajezni KLA. Jeden z możliwych rejonów urbanistycznych lokalizacji dla Memoriału